

DALIBOR HAVEL

K PROVENIENCI NEJSTARŠÍHO RUKOPISNÉHO ZLOMKU KNIHOVNY ÚSTAVU POMOCNÝCH VĚD HISTORICKÝCH A ARCHIVNICTVÍ FF MU¹

Abstract:

The article deals with content and provenance interpretation of the oldest parchment manuscript fragment which is deposited in the Library of the Department of Auxiliary Historical Sciences and Archive Studies at the Faculty of Arts, MU. The piece is identified as a fragment of Lectionaria officii, which was probably written by the Order of Saint Benedict Benedictines in the first half of the 12th century, which was taken from the binding of one of the books from Bohemian or Moravian Franciscan library.

Key words:

Latin manuscript fragments, mediaeval liturgy, codicology, palaeography

Provenienční interpretace izolovaně dochovaných rukopisných zlomků patří k úkolům značně obtížným, ba ve většině případů neřešitelným, ne-najdeme-li dostatečně průkazný srovnávací materiál, který provenienční symptomy nese. Nejčastějším zdrojem takových rukopisných torz dochovaných mimo kontext svého původu bývají zpravidla soukromé „sbírky“ (slovo „sbírka“ zde uvádím s jistými rozpaky: mám pochopitelně na mysli jednotliviny roztroušené dnes mezi soukromými držiteli, kteří původ těchto materiálů mnohdy z pochopitelných důvodů tají nebo jej doopravdy neznají a u kterých je třeba se spokojit s obecným konstatováním „dědictví po předcích“) a antikvariáty, které při své akviziční politice preferují nákupy rukopisných zlomků (od výše uvedených soukromých vlastníků) nesoucích

---

¹ Článek je vypracován v rámci projektu NAKI „Benediktinský klášter Rajhrad jako kulturní fenomén“, který poskytlo MK ČR, reg. č. DF12P01OVV047.

iluminace či jiné výtvarně působivé prvky. Prostřednictvím antikvariátů se pak tyto materiály čas od času ocitnou ve veřejně přístupných kolekcích či knihovnách, což bývá předpokladem jejich vědeckého zpracování. Z pohledu soustavného výzkumu našich rukopisných zlomků tvoří tento zdroj sice množinu zcela okrajovou, nicméně i zde nacházíme doklady rukopisných fragmentů vykazujících vysoké stáří, a tudíž je zapotřebí mu při excerpcích věnovat náležitou péči.

To je případ rukopisného zlomku, na nějž zde hodlám zaměřit svou pozornost a který se prostřednictvím Ústřední knihovny brněnské Filozofické fakulty dostal jako deponát sloužící k podpoře výuky latinské paleografie a kodikologie na místo svého dnešního uložení – do knihovny Ústavu pomocných věd historických a archivnictví na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.² Z přírůstkového čísla lze snadno vyčíst, že se tento rukopisný zlomek stal majetkem brněnské Filozofické fakulty koupí z antikvariátu v Karlově ulici v Praze v roce 1957,³ a to za kupní cenu 50,- Kčs.

Jde o téměř cele dochovaný pergamenový jednolist s drobnými výkroji ve všech čtyřech rozích, který byl již jako pergamenová makulatura sekundárně použit pro vnější pokryv vazby velmi útlého knižního svazku, jehož formát je dodnes z přehybových rýh na pergamenu zřetelný: šlo o knihu 16,0 cm širokou a 21,0 cm vysokou se hřbetem maximálně 1,0 cm širokým. Jiné údaje nám o svém nosiči, z něhož byl kdysi sejmut, pergamenový zlomek neposkytuje. Vedle červeného razítka knihovního střediska brněnské Filozofické fakulty z již zmíněného roku 1957, které je umístěno u spodního okraje pod posledním řádkem textu, nenese totiž zlomek žádnou jinou provenienční známku.

Charakter dochování zlomku umožňuje utvořit si velmi dobrou představu o původním formátu rukopisu, z něhož se nám dotyčné torzo dochovalo: rukopisné folio má dnes rozměry 25,5 cm na šířku (zatímco hřbetní strana je seříznuta, strana u ořízky zachovává okrajové vpichy – zde tudíž nedošlo k deformaci formátu, jehož původní šířku můžeme odhadnout na 28,0–29,0 cm) a 37,0 cm na výšku; pergamenová blána je středně tuhá a po obou stranách opracovaná se stejnou pečlivostí, tj. na tzv. střeoevropský způsob. Text rukopisu byl komponován do zrcadla o rozměru 17,5 × 27,5 cm, plně vykryté zrcadlo s šířkou 17,5 cm tvořilo text psaný *per extensum* o 27 řádcích s distancí 1,0 cm. Z obou stran bylo zrcadlo ohraničeno slepou 1,0 cm širokou vertikální dvoulínkou, stejnou technikou jsou vyryty i řádky pro vlastní text.

² Brno, Ústřední knihovna Filozofické fakulty MU, sg. C 28–57, dep. knihovny Ústavu PVH a archivnictví.

³ Antikvariát v pražské Karlově ulici, který se skrývá pod signaturou „A 4“, dnes již neexistuje.

Obsahová stránka brněnského zlomku je též vcelku jednoznačná: recto-folio obsahuje dokončení třetí (*||dicit: Si Filius Dei es ... x ... quo nos aditu intromissus tenebat*) a kompletně celou čtvrtou lekci (*Est aliud, fratres karissimi ... x ... ei nullomodo angeli ministrarent*) čerpající z homilie Řehoře Velikého, která byla předepsána pro lekce oficia na první neděli Quadragesimy.⁴ Čtvrtá lekce⁵ pokračuje osmi řádky na verso-foliu, kde je následně rubrikováno a kolorovanou perokresebnou iniciálou uvedeno čtení na druhou neděli Quadragesimy, totiž biblický starozákonní text s úryvky z knihy Genesis: „*S“enuit Ysaac ... x ... et benedicam tibi coram Domino antequam moriar* (lekce první)⁶ a „*Nunc*“ ergo fili mi acquiesce consiliis meis et per|| (fragmentární lekce druhá).⁷

Již z uvedeného jednoznačně vyplývá, že máme před sebou pozůstatek liturgické knihy, kterou můžeme interpretovat jako *Lectioarium officii*, tj. knihu používanou jako zdroj lekcí čtených (pravděpodobně řeholní komunitou, jak níže ještě uvidíme) v rámci denní modlitby církve v jednotlivých nočních matutinách. Byla-li kniha rozdělena na samostatný oddíl *temporale* a *sanctorale* (a je to velmi pravděpodobné), pak se nám dochoval pozůstatek prvně uvedeného oddílu, konkrétně část temporálu vztahující se k velikonočnímu cyklu.

Pro posouzení stáří analyzovaného zlomku je rozhodující rozbor paleografický. Než k němu přistoupíme, můžeme v obecné rovině konstatovat, že máme před sebou produkt poměrně slušné kaligrafické úrovně, což se promítlo i do výzdoby a segmentace textu: znovu zde připomeňme iniciálu „*S“*“ uvozující první biblické čtení na druhou neděli předvelikonočního půstu („*S“enuit*“), hierarchicky nižší celky (druhé a pravděpodobně i každé následující čtení tohoto oddílu) jsou uvozeny menší, rumělkou provedenou lombardou – viz začátek druhé biblické lekce („*N“unc*“). Zvýšenou péčí o estetický dojem z napsaného textu též podporuje hierarchická škála majuskulních písem použitých na počátku zde citované první biblické lekce: smíšená románská majuskula pro řádek první („*S“enuit Ysaac*“), rustická kapitála pro řádek

⁴ *Gregorii Magni Homiliae in evangelia. Homilia 16, 3–4* (in Mt 4, 1–11). Ed. Raimond Étaix. Corpus Christianorum – Series Latina 141. Turnhout 1999, s. 112–113.

⁵ Takovýto vysoký počet lekcí je zřetelným provenienčním symptomem uživatelského prostředí, v němž (a pro nějž) rukopis vznikl, totiž benediktinského řádu: srov. F i - a l a Virgil-Irtenkauf, Wolfgang: *Versuch einer liturgischen Nomenklatur*. In: *Zur Katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften. Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie – Sonderheft*. Frankfurt am Main 1963, s. 118.

⁶ Gn 27, 1–7.

⁷ Gn 27, 8–9 (frag.).

druhý (*et caligaverunt*),⁸ zbytek textu následuje již v běžném karolinském minuskulním písmu (*oculi eius...*).

Vysoký stupeň kaligrafie vykazuje vedle výzdoby i použité písmo, totiž pozdní karolinská minuskula. Písmo s poměrně malým modulem, s kompozicí spíše čtvercovou a s nepokrytou snahou o celkovou okrouhlou morfologii implikuje velmi konzervativní písařské středisko, které se zatím úspěšně a snad i vědomě vyhýbá trendům, jež do knižního písma přináší gotický styl. Tomuto odpovídá i celková světlost textu, tj. snaha zajistit prostorovou přehlednost dodržováním větších distancí nejen mezi jednotlivými slovy, ale dokonce i mezi jednotlivými literami – tato tendence navíc způsobuje poměrně zřidkavý výskyt ligatur v textu.

Písmena jsou na základní linku stavěna kolmo, bez náznaků jakéhokoliv sklonu, což dodává textu klidný, až strnulý výraz, posílený ještě velkou morfologickou pravidelností v duktu jednoho a téhož písmene. Navzdory velké snaze o konzervativní a archaické vzezření tohoto grafického projevu se písařská ruka nemůže vyhnout prvkům, které prozrazují pozdní fázi vývoje: písmeno „a“ je opatřeno dřikem kolmým k základní lince, obě bříška litery „g“ jsou důsledně uzavřena, přičemž osa bříška spodního, sahajícího do prostoru pod základní linkou, je výrazně vybočena doprava, tedy ve směru psaní. Písmeno „kulaté s“ se vyskytuje ve své stabilizované, okrouhlé podobě i ve funkci minuskuly na základní lince, a to zpravidla na koncích slov, kde alternuje s „dlouhým s“. Za povšimnutí stojí i akcentace dvojího „ii“ pomocí dvou velmi krátkých vlasových čárek na recto-foliu na řádku 10 (*eloquii*). Výjimečně se dokonce vyskytne i okrouhlá, unciální podoba písmene „d“ (např. na recto-foliu, na předposledním řádku *Notandum*). Naopak ke konzervativismům musíme připojit absenci patek u liter „m“ a „n“, a pokud se náznak patky vyskytne, zdobí jen poslední dřík jmenovaných písmen. Za spíše individuální rys písaře bychom mohli považovat výskyt spojky *et* toliko v ligované podobě (&) a rovněž formu ligatury „st“, kde se litera „s“ vyskytuje ve své kulaté formě (viz na recto-foliu brněnského zlomku, ř. 8: *Est aliud*).

Z výše uvedeného můžeme vyvodit, že rukopisný fragment, který zde popisujeme, byl napsán v dosti konzervativním skriptoriu v první polovině 12. století jednou písařskou rukou velmi solidních kaligrafických schopností, píšící pozdní karolinskou minuskulou. Grafické vzezření zkoumaného zlomku tak podporuje výše uvedenou tezi, že liturgická struktura zlomku (konkrétně kvantita lekcí předepsaných pro nedělní liturgii) implikuje určení textu k potřebám chorálního oficia benediktinského řádu. Na jiném místě jsme totiž v souvislosti s analýzou prostředí písařské školy při bene-

⁸ Stejný typ písma je použit i pro rubriku: *Dominica secunda – Lectio I.*

diktinském opatství na Hradisku u Olomouce konstatovali, že písmo benediktinské proveniencie hlásící se do 12. století vykazuje právě dosti zřetelné archaizující rysy.⁹

Charakter písma a liturgická struktura nám posloužily k naznačení pravděpodobného původu rukopisného celku, z něhož se dochoval náš zlomek. Abychom postoupili dále a poodhalili něco z dalšího života tohoto rukopisu, tedy abychom odpověděli na otázku, kde byl rukopis uchováván dále, popřípadě kde se nacházel již jako pergamenová makulatura, museli bychom najít další zlomek prokazatelně ze stejného rukopisného celku, který by se dochoval v knihovním kontextu nějakého historického knižního fondu. Obtížnost tohoto úkolu není dána jen tím, že staré pergamenové fragmenty se mohou nacházet prakticky v kterékoli vazbě rukopisů, ba i prvotisků či mladších tisků, ale plyne rovněž ze skutečnosti, že již sejmuté zlomky z vazeb knih nacházejících se v dotyčné historické knihovně mohly být (a často i byly) vmanipulovány mezi archiválie těchto původců, a tak nemůžeme opomíjet ani hledání ve fondech archivních. V případě našeho zlomku jsou to totiž právě archiválie, které nám pomohou ve studiu jeho dalšího života.

Pozitivního výsledku při hledání sourodé pergamenové makulatury totiž dosáhneme náhledem do drobné sbírky rukopisných fragmentů uložených v Archivu české františkánské provincie.¹⁰ Vlastní knižní fond Českomoravské provincie sv. Václava Řádu menších bratří (františkánů) je dnes částečně deponátem Národní knihovny ČR a částečně se rukopisy některých českých františkánských klášterů nalézají v knihovně Konventu františkánů u Panny Marie Sněžné v Praze,¹¹ zatímco archiv tohoto řádu spravuje Národní archiv.¹² Ten je v dnešní podobě směsí archiválií řady českých i moravských františkánských konventů, ba i rezidencí, nelze tedy u těchto zlomků konstatovat více než jen obecnou františkánskou provenienci.

⁹ H a v e l , Dalibor: *K benediktinskému skriptoriu v Klášterním Hradisku u Olomouce ve 12. století*. Metodická sonda. In: Campana – codex – civitas. Miroslav Flodr octogenario. Red. R. Červená – J. Čermáková – J. Mítáček. Brno 2009, s. 158, pozn. 57.

¹⁰ NA Praha, Archiv české františkánské provincie (ŘF), kart. 193, i. č. 3231. Za upozornění na existenci tohoto souboru děkuji prof. dr. Haně Pátkové. Celý konvolut je uveden poněkud zavádějícím časovým rozsahem jako „pergamenové zlomky 13.–16. stol.“, dále uvidíme, že jeden ze zdejších kusů je starší.

¹¹ *Průvodce po rukopisných fondech v České republice IV*. Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven v České republice. Red. M. Tošnerová. Praha 2004, s. 156–161, 203–205, srov. H e j n o v á , Miroslava: *Historické fondy Národní knihovny ČR – Průvodce*. Praha 2007, s. 45.

¹² *Průvodce po rukopisných fondech v České republice II*. Rukopisné fondy archivů v České republice. Red. M. Tošnerová. Praha 1998, s. 162, kde ovšem citovaný konvolut zlomků avizován není.

Co se vlastně mezi citovanými františkánskými zlomky zachovalo? Jako třetí v pořadí se zde v lepenkových deskách nachází výkroj pergamenového jednolistu o rozměrech 27,5 cm (šířka) × 23,0 cm (výška). Text tohoto zlomku běží *per extensum* v zrcadle o šířce 18,5 cm a je ohraničen z obou stran 1,0 cm širokou slepou dvoulinkou. Způsobem úpravy psací plochy je tedy (dnes) františkánský fragment totožný s výše popisovaným zlomkem brněnským (zhruba centimetrový rozdíl v šířce textového zrcadla je přirozeně vysvětlitelný kolísáním úpravy psací plochy na jednotlivých pergamenových arších v různých, od sebe vzdálených složkách knižního bloku). Případné pochybnosti o společném původu obou zlomků rozptýlí pohled paleografický, neboť oba fragmenty píše zcela evidentně stejná ruka písaře – kaligrafa, kterého jsme výše charakterizovali jako člena zřejmě benediktinského skriptoria působícího v první polovině 12. století.

Souvislost františkánského zlomku se zlomkem brněnským potvrzuje i jeho obsah. Rovněž zde se jedná o liturgickou knihu, zcela evidentně o lekcionář oficia se zachovaným dokončením prvního čtení z homilie Maxima z Turína na recto-foliu: *||pro hac sollicitudine sperant futuram*. Bezprostředně následuje *in margine* rubrikovaná lekce druhá z téhož díla: *Si ergo, fratres ... x ... sed fortis casti[monie]*. Na verso-foliu pak pokračuje Maximova homilie dalším, na zlomku již nerubrikovaným čtením: *[imma]culati Domini suscipiamus ... x ... tanto magis peccatorum illius apparebat improbitas, qui potuerat*.¹³ Máme tu tedy dochována čtení vztahující se k nocturnům matutina adventního času, konkrétně k vigilii Narození Páně. V knižním bloku byla tato pasáž zařazena do temporálu a brněnskému zlomku předcházela.

Zlomek dochovaný dnes v archivu řádu františkánů nese na rozdíl od brněnského fragmentu přeci jen alespoň náznaky obsahu svého nosiče, tedy té (nejspíš) knihy, v jejíž vazbě byl jako pergamenová makulatura použit. V tomto případě šlo s největší pravděpodobností o přední předsádku. *Liber tradens* měl hudební obsah: svědčí o tom jak přípisek 18. století nacházející se na levém horním okraji recto-folia: *Mutetn B. Maria V. mit dis: Tenor, Alt und Bass und Inst.*, tedy avízo motet s mariánským námětem pro zmiňované hlasy včetně instrumentace; svědčí o tom i přípisky na horním okraji a *in margine* vlevo na verso-foliu, které jsou (explicitně první z nich) datovány do roku 1742: *Alto Solo De B. M. V.* a dále *Introit de S. Scholast. et S. Rochi*.

Dalšímu upřesnění by pomohlo dohledání tohoto hudebního rukopisu či tisku, pozornost bychom museli zaměřit na některou z českých či moravských františkánských knihoven. Každopádně pro účely našeho tématu

¹³ *Maximi Taurinensis Homiliae hiemales de tempore, ex Argumento Homiliae 1* (Ante Natale Domini) frag. Ed. J.-P. Migne. Patrologiae cursus completus – Series Latina 57. Parisiis 1862, col. 221.

nám postačí konstatování vysoce pravděpodobné františkánské proveniencie nosiče, z něhož byl zlomek doplňující prve popsaný fragment brněnský sejmout.

Shrnutí

Výsledky svého pozorování můžeme shrnout takto: Byly identifikovány dva zlomky pergamenových jednolistů, pozůstatků temporální části *Lectionaria officii* zřejmě benediktinské proveniencie, jehož folia byla 28,0–29,0 cm široká a 37,0 cm vysoká, s textem *per extensum* psaným a ohraničeným z obou stran vertikální slepou dvoulinkou 1,0 cm širokou. Zlomek dnes v archivu řádu františkánů (v Národním archivu v Praze) uchovává pasáž s lekcemi ke konci adventního cyklu, zatímco zlomek deponovaný v knihovně Ústavu pomocných věd historických a archivnictví FF MU v Brně obsahuje lekční aparát první a druhé neděle v Quadagesimě. Oba zlomky jsou prací jedné zkušené písařské ruky někdy z první poloviny 12. století. Poté, co původní rukopis ztratil svou funkci, posloužily jeho listy k vazbě neidentifikovaných knih některé z českých či moravských františkánských knihoven. Brněnský zlomek se neznámou cestou z této knihovny prostřednictvím soukromého vlastníka (či vlastníků) a antikvariátu dostal roku 1957 na místo svého dnešního uložení. Zde se stal nejstarším materiálem sloužícím k výuce latinské paleografie a kodikologie.

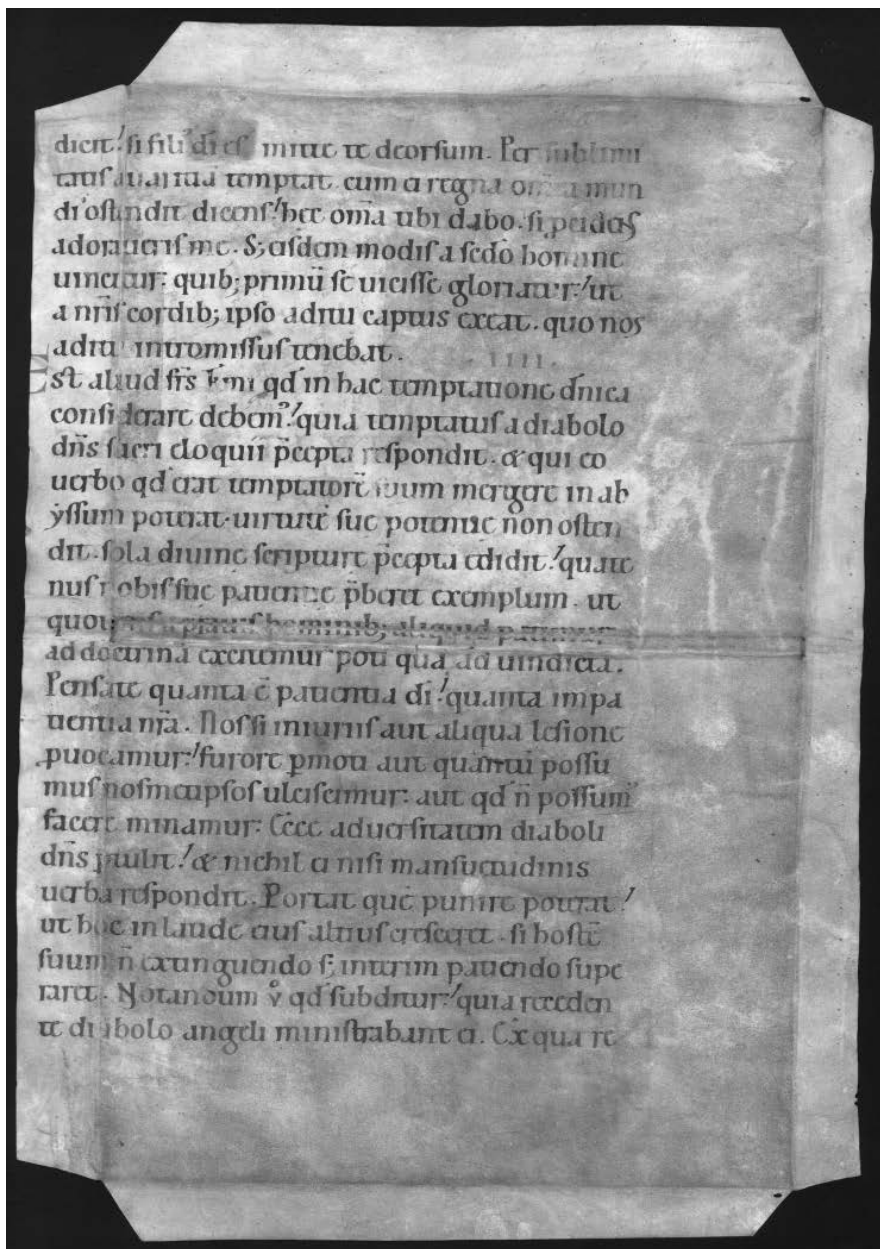
ZUR PROVENIENZ DES ÄLTESTEN HANDSCHRIFTENFRAGMENTS DER BIBLIOTHEK DES INSTITUTS FÜR HISTORISCHE HILFSWISSENSCHAFTEN UND ARCHIVKUNDE DER PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT DER MASARYK-UNIVERSITÄT BRÜNN

Es wurden zwei Fragmente von zwei einzelnen Pergamentblättern als Überreste des Teils *De tempore des Lectionarium officii*, offensichtlich benediktinischer Provenienz, identifiziert. Die Blätter sind 28,0–29,0 cm breit und 37,0 cm hoch, der *per extensum* geschriebene Text ist zu beiden Seiten durch eine 1,0 cm breite vertikale blinde Doppellinie abgegrenzt. Das heute im Archiv des Franziskanerordens (im Nationalarchiv in Prag) aufbewahrte Fragment enthält die Passage mit Lektionen gegen das Ende des Adventszyklus, während das in der Bibliothek des Instituts für Historische Hilfswissenschaften und Archivkunde der Philosophischen Fakultät der Masaryk-Universität Brünn deponierte Bruchstück den Lektionsapparat des ersten und zweiten Sonntags in der Quadagesima überliefert. Beide Fragmente sind Werk ein und derselben geübten Hand aus der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts. Nachdem die ursprüngliche Handschrift ihre Funktion eingebüßt hatte, wurden ihre Blätter zum Binden von nicht identifizierten Büchern in einer der böhmischen oder mährischen Franziskanerbibliotheken verwendet.

Das Brünner Fragment gelangte 1957 auf unbekanntem Wege über einen Privatbesitzer (bzw. über mehrere Privatbesitzer) und ein Antiquariat zu seinem heutigen Aufbewahrungsort. Hier ist es zum ältesten Material geworden, das zum Unterricht der lateinischen Paläografie und Kodikologie dient.

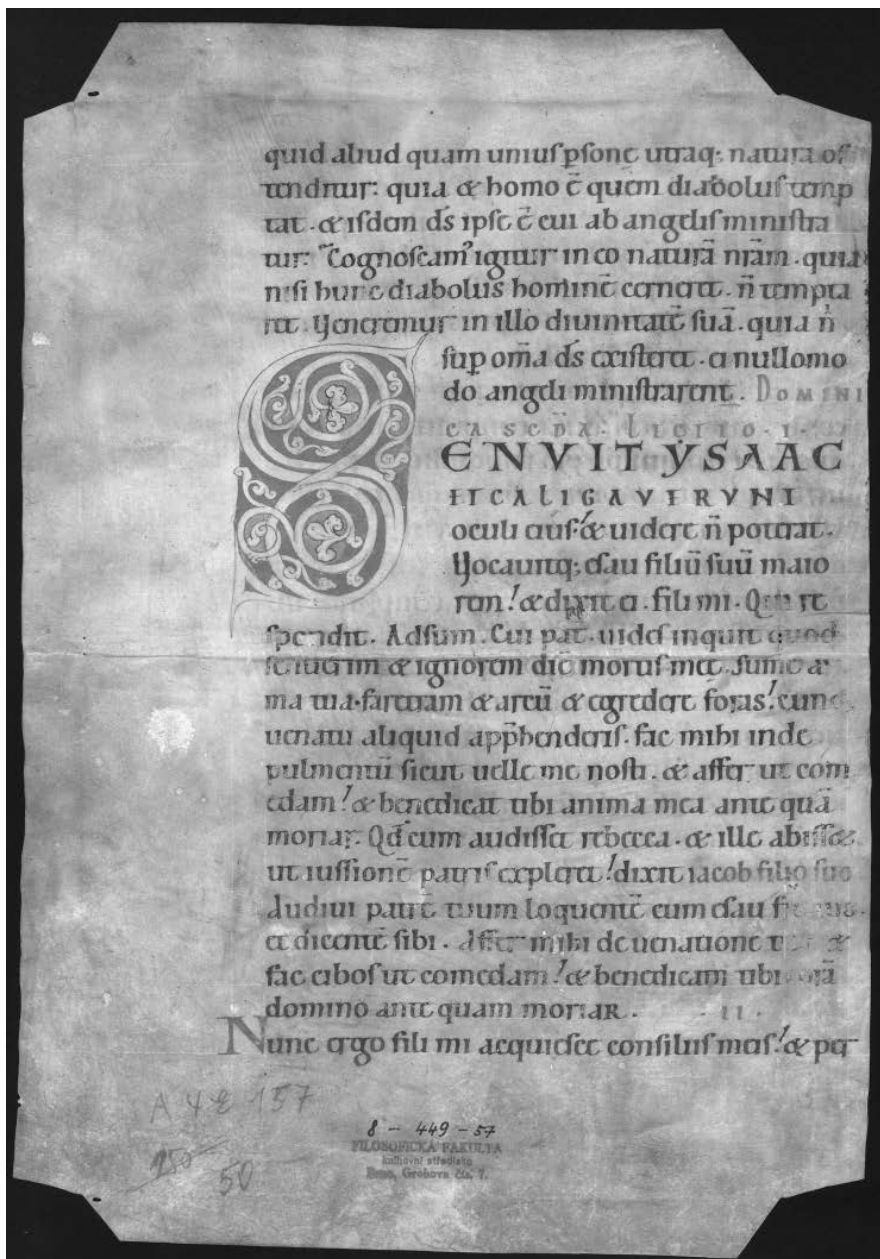

dicit: si fili dei es mitte te deorsum. Per sublimi-
tatis suam rursus temptat. cum a regna omnia mun-
di ostendit dicens: hec omnia tibi dabo. si peccas
adornetis me. S. eisdem modis a sedo homine
uincitur. quibus primū se uicisse gloriatur: ut
a nris cordib; ipso adru capuis cecit. quo nos
adru intromissus tenebat.

Est aliud frs frmi qd in hac temptatione dnica
considerare debem? quia temptatus a diabolo
dn̄s fieri do quū p̄cepta respondit. & qui co-
uorbo qd erat temptatorē suū mergere in ab-
yssum potuit. uirtutē suę potentie non osten-
dit. sola diuine scripsit p̄cepta cōdidit. quare
nisi nobis sue patientie p̄beret exemplum. ut
quorū p̄cepta hominib; aliquid patientie
ad decemna ceterumur potū quā ad uindictā.
Pensate quanta ē patientia di: quanta impa-
tientia n̄ra. Nos si iniuriis aut aliqua lesione
p̄uocamur: furorē p̄moti aut quāru possū-
mus nos in capso ulciscimur: aut qd n̄ possū-
facere minamur. Cēc aduersitatem diaboli
dn̄s p̄tulit. & nichil ei nisi mansuetudinis
uerba respondit. Potuit quē punire potuit.
ut hoc in laude eius altius cōficeret. si hostē
suū n̄ cōtundendo s; intus patiente supe-
raret. Notandum v̄ qd subditur: quia receden-
te diabolo angeli ministrabant ei. Ex qua re

Obr. 1. Brno, Ústřední knihovna FF MU, sg. C 28–57, dep. knihovny Ústavu PVH a archivnictví. Přední strana brněnského zlomku.

Foto: Josef Špaček. © Masarykova univerzita.

Obr. 2. Brno, Ústřední knihovna FF MU, sg. C 28–57, dep. knihovny Ústavu PVH a archivnictví. Zadní strana brněnského zlomku.
Foto: Josef Špaček. © Masarykova univerzita.

